

[11], О.И.Коурова [4], Т.А.Павлова [6], О.Г.Дубровская [3] хэм баскардың жумысларын айтыў орынлы.

Халық мәдениеті, дәстүрлері олардың көркем шығармаларында сәулеленип, бүгінге шекем жетип келген. Олар арасында фольклорлық шығармалардың орны айрықша. Халықта бүгінгі күнде қолланылып қиятырған дәстүрлері менен бирге ұмыт болып баратырған, хәзиргі ўақытта дерлік қолланылмайтуғын үрп-әдетлер де усы шығармаларда сақланған. Өйткени, бул топардағы дөретпелер пайда болыўы жағынан бир неше әсирлерди өз ишине алады. Сонлықтан оларда халықтың әйемнен қиятырған дәстүрлериниң берилуи тәбийий.

Халық ертеклері этностың ертедегі күн-көрисі, этнографиясы, жасаў шараятынан дерек беріуши дөретпелерден болып, онда халықтың арзыў-әрманлары, келешек ҳақындағы жақсы ойлары сөз етиледі. Ертектегі ўақыяларда, нақыл-мақалларда, фразеологиялық сөз дизбеклеринде олардың бир қанша дәстүр хэм үрп-әдетлері сәулеленген. Дәстүр хэм үрп-әдетлер хәр бир халықтың өзине тән өзгешелигин көрсететуғын белгилер. Олар этнос санасында қәлип-лескен түсиниклер тийкарында жүзеге келеді.

Қарақалпақ халқының әйемнен қиятырған өзине тән дәстүр хэм үрп-әдетлері бар. Олар мазмунына көре әдеп-икрамлылыққа, тәрбияға, той, жерлеў мәресимине, диний исенімлерге байланыслы дәстүрлер болып бир неше түрлерге бөлинеді. Биз бул мақаламызда ертек тилиндегі халықтың той мәресими хэм оған байланыслы дәстүрлерин сөз етпекшимиз.

Той өз аты менен – жақын ағайын-туўысқанлар дийдарына, шийрин тағамларға, жақсы қосық хэм намаларға, гүрес, көкмар ойынлары тамашасына, күлкі хэм қуўанышқа тойыў [5:113]. Халықтың той мәресиминиң түрлері көп. Мәселен, бесик тойы, айдар тойы, сүннет тойы, неке тойы, жас тойлары, имарат тойы, т.б. Усы тойлар ишинде биз неке тойына тоқталамыз.

Хәр бир тойдың өз дәстүрлері болғаны сыякы халықтың неке тойының да өзине тән дәстүрлері бар. Неке тойы ер жеткен жигит хэм қыздың турмыс қурыўы менен байланыслы ертеден қиятырған халық дәстүри. Дәстүр бойынша улы ер жеткен ата-ана перзентин үйлендирип, оны өз алдына шаңарақ етиўи керек. Егер перзенти көз астына алғаны жоқ, өзлери кимди қәлесе соның менен турмыс қурауғынлығын, ямаса қәлеген қызын айтса, олар қыздың ата-тегин сорастырады. Себеби, ата-ана нәсили таза, келешегі саламат болыўын қәлейди. Ата-тегин сорастырыў дәстүри түркий халықларында ертеден бар болып, ол ертек тилинде төмендегише бериледи:

...Хаў я биз болып, я ел болып, ким, қайдағы ҳаслы-нәслин, ата-тегин билмейтуғын жердиң қызына хәўес болып не қылайын деп едиң, балам?-дейди («Жел қайық», 151-бет).

Бул дәстүр хәзиргі ўақытта көпшилиқ халықларда елеге шекем бар болып, солар қатарына қарақалпақ халқын да киргиземиз.

Ата-аналар перзентлериниң келешегин, ертеңгі күнин ойлап, олардың тәғдири өзлери ойлағанындай болыўына тырысып айырым үрп-әдетлерге әмел еткен. Солардың бири перзент еле туўылмастан оларды бир-бири менен атастырып «ақлай куда» болыў. Бул дәстүр фольклорлық дөретпелердиң айырымларында ушырасады. Буны биз ертек тилинде де көриўимизге болады: Бурынғы өткен заманда бир патша болыпты. Оның ең жақын ўәзири болыпты. Булардың ул-қыздан хеш перзенти болмапты. Булар қартая басыпты. Сөйтип жүрип патша менен ўәзир, биреўимиздиң хаялымыз ул туўса, биреўимиз қызы болсақ, екеўин қосып куда болайық деп келисипти («Тахир хэм Зухра» 334-бет).

Усы дәстүрге ұқсас дәстүр туўысқан басқа халықларда елеге шекем бар. Мәселен, өзбек халқында

(Жиззақ өзбеклері) ол «бешикетти» деп аталған. Балалар бесикте ўақтында бир-бирине атастырып қойылған. Дәстүр бир-бирине жүдә исенген адамлар арасында болып, оны бузыў арадағы қатнасықты пүткиллей үзіў менен барабар болған. Балалар тәғди-рине қайыл болып, «пешанаға жазғаны сол» деп көнген [10,31].

«Бешикетти» деп аталуының себеби, қызымыз бесикте ўақтында – ақ жаўшыларсыз мүнәсип қардарын тапты, «узатылып кетти» деген мәнини билдирген[5,22].

Қыз айттырыў, куда түсиў дәстүрлері де түркий халықларының көпшилигине ортақ. Дәстүр бойынша улы бар адам қызы бар үйдиң есигин таң азаннан сыпырып, өзиниң құлшылыққа келгенлигин билдириўи лазым. Қыздың ата-анасы бул усынысты қәлесе, оған күнин белгилеп айтады. Оннан кейин жигит тәреп қызды айттырып барады. Бул адамлардың бир-бирине хұрмет-иззетин де көрсетеди. Ертек тилинде усы дәстүр де берилген: Ертеңнен басып шымшық шырк еткен ўақытта кимде ким сарайдың алдын келип сыпырса, сол адамға қызымды беремен деп қалаға жар урғызыпты («Әлхам дийўана», 161-бет). ...Мен барып патшаның есигин сыпырайын. Патша хабарласқандай болса, қызын со-райын,-дейди («Бүкир шал», 77-бет).

Хәзиргі дәуірде халқымызда қызды айттырыў дәстүри бар болса да, есигин сыпырыў дәстүр емес. Қызды айттырып келген жаўшылар менен қыз тәреп бир-бирине мақул болса, олар нан сындырысып куда болған. Куда түсиў дәстүри ертек тилинде де бар: Соңғы патшаның да үш қызы бар екен, өзіндей патша болып, үш баласы болса, соған куда түсиў ушын шыққан екен. Булар жол үстинде нан сындырысып куда болады («Асан генже», 120-бет).

Бул дәстүр хәзиргі күнде өз әхмийетин жоғалтпай, халық арасында қолланылады.

Куда түскеннен соң қыздың қалың малы келисилген. Қалың мал еки тәреп келисимине қарай ақшалай хэм мал арқалы төленген. Қалың төлеў дәстүри ертеке төмендегі мысалда бериледи: ...Тап сениң өзиниң қәлеген қызыңды қанша десе де қалыңына турып алып берейин («Жел қайық», 151-бет).

Қызға қалың мал төлеў халықтың барлық қатламында бирдей болмаған. Жарлы күн-көрисі төмен жигит-лер өзлериниң қарындасын яки қыз апасын жасы үлкен бай адамларға берип, олардың қызын қалың малсыз алыўға келискен. Усыннан халықта «қарсы куда болыў» дәстүри пайда болған хэм қызлардың сыңсыў қосықларындағы өз теңине қосыла алмаў әрманлары буның дәлили есапланады.

Қыз узатыў дәстүрінде де қарақалпақ халқының өзине тән өзгешеликтері бар. Қыз узатылып үйден шығып күйеўдиң арбасына минер ўақытта «қыз қашты» ойыны ойналған. Қәде алыў ушын қыздың дослары оны жасырады. Бул хәзир өзбек халқында елеге шекем ұмытылмаған дәстүрлерден болып, ол «қыз жәширәр», «қыз изләр» деп аталады[10:33].

Ертек тилинде бул дәстүр де өз сәўлесин тапқан: Қәде бойынша қызды узатарда қыз қашты ойынын басып, қызды бир жерге жасырып қойып излей басы-лайды («Әкесин тапқан жигит», 317-бет).

Қыз узатылып өзге елге келин болып барғанында, сол елдің жас жигиттері келиншектің алдына шығып, көкмар ойнап оннан қәде алған. Бундай дәстүрлер хәзиргі күнде ұмытылып баратырғандай. Бирақ, усы дәстүр ертек тилинде сақланған. Мысалы: Ядыўпәри жигитлердиң бас-басына бул жұртта жоқ қасыл орамалға пул түйип, жигитлердиң көкмар қәдесин берипти. Жигитлер қәде-қәўметин алып, келиншектің қапта-лында ылақ ойнапты («Гүлбүлбүл», 43-бет).

Қызды узатып алып қайтыўға барғанда, жигитти күйеў сыпатында сыйлап, оған өз хұрмет-иззетин

көрсетеди. Оған арнап өз алдына отау тиккен. Күйеуді ақ кийізге отырғызып отауға киргизген. Бул дәстүр «Алпамыс» дәстанында Гүлпаршынды Ултан өз некесине алмакшы болған картинада көрінеді. Ал, ертеkte төмендеги мысалда бериледи: Қасындағы үзирлерине: Күйеуге арнап белгилеп қойған отауға киргизің,- дейди («Жансап», 132-бет). ...Буннан, кейин күйеу болдың деп баланы ақ кийізге салып көтеріп кетеди. Ақ отауға киргизіп Үндемес хан жети күн той беріп, қыздың некесін балаға қыяды («Шопан бала», 12-бет).

Қызды узатып өз елине алып барған жигит той-тамашалар береді. Сырнайшы, гернайшылар тойдың ағзасын жәрияласа, баксы-жыраулар йошлы қосықларын айтып тойды қыздырады. Палұанлар гүреске түсіп, дәрәзшылар өз тамашасын көрсетеді. Бәйгиге ат жиберіп, көкмар ойыны ойналады. Булардың бәрі халықтың той мәресимине тийисли дәстүрлер болғаны менен оны халықтың барлық қатламы да ислей алмаған. Той тамашалары ертект тилинде былайынша сәуленген: Соның менен патша сырнайшы, гернайшы, масқарапз ойнатып, дәрәз курдырып, палұан туттырып, ат шаптырып тойын баслайды («Жансап», 130-бет).

Қыз балалар 13-14 жасларынан баслап өзлеринин себине керек нәрселерди өз қоллары менен таярлаған. Мәселен, әкеси қыз ушын отау таярлатқан, оның керек бау-шууларын, гилем, көрпе-төсеклерди узатаман дегенге шекемги аралықта таярлап питкеріп, узатыу тойында оларды өзи менен қосып алып кеткен. Ертект тилинде де усы дәстүр өз көринисин тапқан:

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. –Нөкис: 2018.
2. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики английского сказочного дискурса. АҚД. -Волгоград: 2005. -С. 21.
3. Дубровская О.Г. Лингвокультурологический аспект сопоставительного исследования русских и английских пословиц об уме и глупости. К.Д. –Екатеринбург: 2000. –С. 259.
4. Коурова О.И. Традиционно-поэтическая лексика и фразеология как лингвокультурная ценность. Д.Д. –Екатеринбург: 2005. –С. 393.
5. Махмуд Саттор. Ўзбек удумлари. –Тошкент: «Фан», 1993. 113-б.
6. Павлова Т.А. Лингвокультурологические характеристики коммуникативного пространства детской поэзии. К.Д. –Калининград: 2011. –С. 194.
7. Тарасова Ф.Х. Лингвокультурологические и когнитивно-прагматические основания изучения татарских паремий на фоне других языков. Д.Д. –Махачкала: 2012. –С. 404.
8. Төлөкова Э.Т. Кыргыз элинин каада-салт лексикасын чагылдырган кандырғалар жаңа иштетилүү түзүлүштөрү. // «Тил жаңа котормо», -Шин жан, 2013. №3, 20-28-б.
9. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти. Автореферат канд.дис... -Бишкек: 2012. 5-б.
10. Түйчибаев Б., К.Кашкирли. Зоминнинг тил комуси. –Тошкент: 2012.
11. Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии. -С-Петербург: 2012. дисс. д.ф.н. –С. 348.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқ эртакларидаги түй маросими билан боғлиқ урф-одат, удумлар лингвомаданий нуктаи назардан тахлил килинган. Түй маросими билан боғлиқ удумларнинг эртакт тилида берилиши, хозирда халқ орасида ишлатилиши мисоллар билан асосланиб, фольклорнинг бошка турларида берилиши ҳам киёсий ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются свадебные обряды и традиции в народных сказках с лингвокультурологической точки зрения. Интерпретация данных обрядов и тех, которые употребляются в настоящей жизни, обоснована реальными примерами. Проводится сопоставительное изучение свадебных обрядов на языке сказок и в других жанрах фольклора.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of wedding ceremonies and traditions in folk fairy-tales from the point of view of linguoculturology. The author has done the comparative study of wedding ceremonies and traditions in fairy-tales and other genres of folklore.

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

(И.Юсупов шығармалары мысалында)

А.Қ.Пирниязова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, бадийи восита, бадийилик, услубий қўлланиш, вазифа.

Ключевые слова: фразеологические единицы, образные средства, выразительность, стилистическое использование, функция.

Key words: phraseological units, expressive means, expressiveness, stylistic usage, function.

Соңғы жыллары қарақалпақ тил билиминде көркем әдебиятта фразеологизмлерди қолланыў стилин үйренген мийнетлер баспадан шықты. Буған мысал етип Г.Айназарова [1], Е.Бердимуратов [3], А.Бекбергеновтың [2] монографияларын, Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы» («Әмиўдәрә», 1998, №1-2, 108-109-б.), Б.Юсупованың «Әжинияз бенен қыз Меңештиң айтысы»нда фейил фразеологизмлердиң қолланылығын («Илим хэм жәмийет», 2012, №

Патша үлкен қызы менен күйеу баласына хэм ортаншы қызы менен оның күйеуине ақ отау тиктирип, барлық керек-жарағын берипти («Киши мәлийке», 24-бет).

Бул дәстүр өзбек халқында хәзирге шекем қолланылады. Хәттеки, бул халықта сепсиз узатылыу-ерси. Бурынғы аўқам дәуиринде усы дәстүр «ескиликтің саркыты» деп бизиң халқымыздың мәдений өмиринен алып тасланған болса, бүгінге келип жалпы дәстүрге айланып баратыр.

Жуўмаклап айтқанда, ертект тилинде берилген халықтың той мәресимине байланыслы дәстүрлер халық өтмиши, тарийхы, менталитетине тән өзгешелигин үйрениўде бахалы дерек саналады. Ертеклер тилинде берилген халқымыздың той мәресимине байланыслы миллий үрп-әдет хэм дәстүрлерин анализлеп төмендегише жуўмаққа келдик:

1. Той дәстүрине тийисли үрп-әдетлер көпшилик түркий халықларына ортақ;

2. Дәстүрлер ишинде жеке бир халыққа тән дәстүрлер де бар;

3. Олардың айырымлары хәзирги ўақытта үрптен шыкса да, көпшилиги қолланылады;

4. Үрп-әдет дәстүрлер арадан неше әсир өтсе де өз мәнисин сақлаған.

Бул бағдарда алып барылған хәр қандай изертлеу инсаннның руўхый жетиклиги, мәденияты, миллий санасы сыяқлы мәселелерди шешиўде, сондай-ақ жас әўладты руўхый кәмил инсан етип тәрбиялаўда хэм әмелий хэм тәрбиялық әхмийетке ийе.